

Б. ТҮЙЧИБОВ, Б. ҲАСАНОВ

ЎЗБЕК ДИАЛЕКТОЛОГИЯСИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги томонидан олий ўқув юртлари
учун дарслик сифатида тавсия этилган*

ТОШКЕНТ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЁТИ
2004

81.2Узб-67

T99

Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б.

T99 **Ўзбек диалектологияси: Олий ўқув юртлари учун дарслик.—**
Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.—112 б.

Ушбу китобда ўзбек тилининг кўп шевалилиги унинг бойлиги сифатида қайд этилиб, ўзбек лаҳжаларининг таснифи тарихига қисқача изоҳ, лингвистик географиясига эътибор қаратилади. Диалектологиянинг халқ ва тил тарихи билан узвий алоқада эканлиги таъкидланиб, масалалар ўша мезондан келиб чиққан ҳолда ёритилган.

Китобда қорлуқ, қипчоқ, ўғуз лаҳжаларининг фонетик, лексик, морфологик хусусиятларининг алоҳида таҳлил этилиши ўқувчида мазкур лаҳжалар ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилади. Айти пайтда ҳар бир соҳа таҳлил қилинганда ҳозирги тил, эски ўзбек тили ва бошқа лаҳжалар билан қиёсланадики, бу усул ўқувчини мустақил фикрлашга, мулоҳаза қилишга ундайди.

Дарслик янги педогогик технология асосида яратилган бўлиб, ундаги таянч тушунча ва иборалар, назарий топшириқлар мавзунинг мазмунидан келиб чиққан. Назарий ва мустақил топшириқлар талабаларнинг фаоллигини оширишга дастуриламал бўлиб хизмат қилади.

ББК 81.2Узб-67я73

T $\frac{4602000000-474}{M361(04)-2004}$ — 2004
ISBN 5-86484-007-6

© Б. Тўйчибоев, Б. Ҳасанов,
А. Қодирий номидаги халқ
мероси нашриёти, 2004.

1-МАВЗУ. ДИАЛЕКТОЛОГИЯ ФАНИ, УНИНГ МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Асосий саволлар:

1. Диалектология фани ҳақида умумий маълумот. Унинг ўрганиш макони (объекти).
2. Ўзбек халқ шеваларини ўрганишда ишлатилаётган белгилар — транскрипция ва унинг тузилиши.
3. Унли ва ундош товушларни ифодалаш учун ишлатиладиган транскрипцион белгилар.

Таянч тушунча ва иборалар:

Диалект, шева, лаҳжа, туркий тиллар, туркий диалектология, қардош тиллар, фонетик хусусиятлар, морфологик ва лексик белгилар, диалектография, тасвирий диалектология, тарихий диалектология, маҳаллий шевалар, грамматик шакллар, лингвогеографик усуллар, фонетик норма, лексик норма, грамматик нормалар, орфография ва орфоэпия, уруғ-қабилалар, жойлашиш ҳудуди, онамастика, этнонимлар, топонимлар, гидронимлар, қарноқ шеваси, турк шеваси, халқаро атама, умумлингвистик тушунча, равиш, тарз, йўсин, шеваларнинг тарқалиш чегараси, ўхшаш лингвистик хусусиятлар, тарқалиш картаси, шеваларни карталаштириш, лингвистик атлас, жўналиш ва ўрин-пайт келишиклари, транскрипция, қайта ёзув, анъанавий алифбо, транслитерация, фонетик ва фонологик транскрипция, фонема, туркшунос ва русшунослар, қаттиқ ва юмшоқ унли, индифферент товуш, оралиқ товуш, олд қатор, орқа қатор, сингармонизмли шевалар, байналминал сўзлар, лабланган ва лабланмаган товушлар, акустик жиҳати, чуқур ва саёз тил орқа, дифтонглашиш, комбинатор вариант, фрикатив (сирғалувчи) товуш, портловчи товушлар, қоришиқ (аффрикат) товуш, бурун товуши, ён товуш, диакритик белгилар ва шартли ифодалар, спирантизация, конвергенция (бирлашиш), палатализация юмшалиш, редукция.

1-асосий савол бўйича ўқитувчининг мақсадлари: Диалектология фани ҳақида маълумот бериш. Унинг ўрганиш макони (объекти)ни

мисоллар орқали шарҳлаш.Диалектологиянинг мақсад ва вазифалари, унинг она тилини ўқитишдаги аҳамиятини талабалар онгига сингдириш.

ИДЕНТИВ ЎҚУВ МАҚСАДЛАРИ

- 1.1. Диалектология фани ҳақида қисқача маълумот беради.
- 1.2. Диалектологиянинг ўрганиш макон (объекти)ларини изоҳлайди.
- 1.3. Диалектологиянинг асосий вазифасини ўрганади.
- 1.4. Диалектологиянинг ўзбек тили ва адабиёти фанини ўқитишдаги аҳамиятини белгилайди.

1-асосий саволнинг баёни:

Диалектология фани бўйича умумий маълумот. Диалектология грекча *dialektos* сўзидан олиниб бирор тилнинг мавжуд шева ва лаҳжаларини ўргатади. *Dialekt* — шева, *logos* — таълимот, яъни шева ҳақида таълимот демакдир. Дунёда мавжуд тилларнинг деярли барчаси ўзига хос ички шева ёки шевачалардан иборат. Туркий тилларнинг ҳар бири бир неча шева ва диалектлардан иборатлиги маълум. Бироқ ўзбек тили туркий тиллар ичида ўзининг кўп шевалилиги диалектлилиги билан фарқланади. Шевашунослик билимдонларидан бири профессор Е.Д. Поливанов: «... туркий тилларнинг бирортаси ҳам шевалараро ўзбек тили сингари бу қадар кескин фарқланмайди, демак, ... бирорта туркий тил ҳам шу қадар специфик, диалектал хилма-хиллик хусусиятига эга эмасдир. Бу эса, табиий, адабий тил учун бирор диалектни асос қилиб олиш масаласини ниҳоят даражада оғирлаштиради», деган эди.

Ўзбек лаҳжашунослик фани Ўзбекистон ҳудудидаги ва бошқа қардош ҳамдўстлик мамлакатларидаги ўзбекларнинг жонли сўзлашув тилини текширади.

Маконни ўрганиш нуқтаи назардан диалектология икки хил бўлади: 1) тасвирий диалектология ёки диалектография; 2) тарихий диалектология.

Тасвирий диалектология ёки диалектография маҳаллий шева ва лаҳжаларга хос фонетик ва лексик, морфологик хусусиятларни қайд этади, ёзиб олади ва уларни картага туширади.

Тарихий диалектология тилнинг диалектал хусусиятлари билан бирга, шу хусусиятларнинг келиб чиқиши, ривожланиши, турли даврларда ўзгариш, қардош тиллар билан муносабати ва шу шеваларнинг ташкил топишида қардош ва қардош бўлмаган тилларнинг иштироки кабиларни ўрганади.

Кейинги йилларда барча ўзбек шеваларини ареал ва лингво-географик усуллар билан ўрганиш ҳам тарихий мақсадларни кўзда тутди.

Диалектологиянинг шеваларни ўрганиши эса тил тарихи учун ҳам, халқ тарихи учун ҳам бой ва қимматли материаллар беради. Чунки, адабий тилда аллақачонлар йўқ бўлиб кетган ёки ўзгаришга учраган сўзлар, айрим грамматик шакллар маҳаллий шеваларда сақланиб қолганлиги табиий. Уларни топиб адабий тилга олиб кириш ёки уни бойитиш жуда муҳимдир. Ўзбек диалектологияси ўзбек тили тарихидаги айрим ноаниқ масалаларни оидинлаштириш, ҳал қилиш учун асосий манба беради.

Қадимги ўзбек ёзма ёдгорликлари тилининг биз учун ноаниқ (гумонли) бўлган айрим хусусиятларини ҳозирги ўзбек шевалари материаллари ёрдамида аниқлашимиз ва тўлдиришимиз мумкин. Шеваларни ўрганиш ўзбек адабий тилининг фонетик, лексик-грамматик нормаларини белгилаш, орфография ва орфоэпиясини стабиллаштириш учун катта ёрдам беради.

Шеваларни ўрганиш орқали ўтмишдаги уруф-қабилаларнинг жойлашиш ҳудудларини аниқлаш, этнонимлар, топонимлар, гидронимлар, умуман онамастика (номлар) воситасида халқ тарихининг айрим мавҳум томонларини ёритиш мумкин. Шу жиҳатдан, диалектларни ўрганиш ҳам илмий, ҳам амалий аҳамиятга эгадир.

Диалектология (лаҳжашунослик)нинг ўрганиш макони: шева, диалект ва лаҳжа атамалари.

Бу атамалар диалектология фанининг ўрганиш макони (объекти) ҳисобланади.

Шева — бирор тил доирасидаги халқ жонли тилининг ўзига хос фонетик, лексик ва грамматик хусусиятларга эга бўлган энг кичик қисми ҳисобланади. Масалан, Тошлоқ шеваси, Қарноқ шеваси, Турк шеваси.

Диалект — тилшуносликка доир адабиётларда кўпинча лаҳжа маъносида, баъзан шева маъносида ҳам қўлланади. Олимлар томонидан яратилган диалектологияга оид илмий ишларда шева, диалект ва лаҳжа атамаларини фарқламаслик, аралаштириб қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Диалект-халқаро атама бўлиб, умумлингвистик «диалект» маъносида ишлатиш лозим. Ўзбек диалектологияси фани учун шева ва лаҳжа атамаларини қўллаш етарлидир.

Бироқ, ўзбек халқ жонли тилини ўрганган олимлар бир қатор шаҳар шевалари учун диалект атамасини ишлатганлар: Масалан, Фарғона

диалекти, Самарқанд – Бухоро диалекти, Андижон диалекти, Қипчоқ диалекти ва бошқалар.

Лаҳжа — арабча сўздан олинган бўлиб, равиш, тарз, йўсин каби маъноларни билдиради. Лингвистикада тилнинг бир неча шева ва диалектларини ўз ичига олган, умумий хусусиятлари жиҳатдан ўхшаш катта бўлаги яъни шевалар йиғиндисидир. Эски туркий тилларга доир адабиётларда лаҳжа (русча наречие) атамаси ҳозирги мустақил миллий тил маъносида ҳам ишлатилган. Масалан, туркий тилларнинг қирғиз лаҳжаси (Киргизское наречие тюркских языков)- бу ибора ҳозирги қозоқ миллий тили маъносида қўлланган. Туркий тилларнинг қора-қирғиз лаҳжаси (кара-киргизское наречие тюркских языков) — бу ибора ҳозирги қирғиз миллий тили маъносида қўлланган.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯНИНГ АСОСИЙ ВАЗИФАСИ

Диалектология фанининг макони (объекти) маҳаллий шева диалекти ва лаҳжаси бўлиб, мақсади ва вазифалари қуйидагилардан иборат:

- шева ва диалектларнинг фонетик, морфологик, синтактик ва лексик хусусиятларини ҳар томонлама тавсиф қилиш;
- миллий тилнинг пайдо бўлиши ва тараққиётида шеваларнинг туган ўрни ва шу миллий тилга асос бўлган шеваларни аниқлаш;
- шеваларнинг ўзаро муносабатини, уларнинг адабий тил ва қардош тилларга бўлган муносабатларини белгилаш;
- ўхшаш хусусиятларига кўра шеваларнинг тарқалиш чегарасини аниқлаш;
- умумий ўхшаш лингвистик хусусиятларини белгилаш асосида шеваларнинг маълум ҳудуддаги тарқалиш карталарини тузиш ва шеваларни тасниф қилиш;
- ўрганилган шеваларни карталаштириш асосидаги лингвистик атласини тузиш ва бошқалар.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ЎЗБЕК ТИЛИНИ ЎҚИТИШДАГИ АҲАМИЯТИ

Ўзбек тили шеваларининг асосий хусусиятларини яхши билиш ўқитувчилар, айниқса она тили ўқитувчиси учун жуда зарур. Ҳозирги кунда шева хусусиятлари адабий тил таъсирида жуда тез бирлашиб, текисланиб бораётганига қарамай, бу хусусиятлар фақат қишлоқларда

эмас, балки шаҳарларда ҳам маълум даражада сақланиб турибди. Шу сабабли ўқувчилар нутқида айниқса бошланғич синф ўқувчилари ёзувида учрайдиган хатолар шева таъсирида содир бўлмоқда. Шунинг учун ўқитувчилар, айниқса она тили ўқитувчиси, ўзбек адабий тили меъёрларини яхши билиши, бу меъёрларни ўқувчиларга ўргатиши уларнинг ёзма ва оғзаки нутқ маданиятини ўстириш устида тинимсиз машғулот олиб бориши зарур. Ҳамда ўқувчилар нутқида учрайдиган камчиликларни (шева таъсиридаги) тузатмоқ учун барча ўзбек шеваларига хос хусусиятларни яхши билмоғи керак. Масалан, ўқувчиларнинг нутқида фонетик (айналмоқ// *ад.-орф.* айланмоқ; эсна/ / *ад.-орф.* энса), морфологик (қаратқич келишиги ўрнида тушум келишиги аффиксини ишлатиш: нонни ушоғи // *ад.-орф.* ноннинг ушоғи. Жўналиш ва ўрин-пайт келишикларини фарқламаслик: Бухорога туради // *ад.-орф.* Бухорода туради), лексик (*ад.-орф.* чақалоқ ўрнида бувак; бобак; *ад.-орф.* чумоли ўрнида: мўрча, қаринжа) каби шева хусусиятлари учраб туради. Ўқувчилар нутқида учрайдиган бундай хатоларни тузатиш учун ўқитувчи шу ҳолатларнинг келиб чиқиш сабабини билмоғи керак.

Шундай қилиб, республика олий ўқув юртларида филологик ўқитишнинг асосий вазифаси ўзбек адабий тили нормаларини, шунингдек, адабий тилнинг шеваларга бўлган муносабатини ҳам ўргатишдир. Бу вазифани ҳал қилиш филолог талабаларнинг ўзбек тилининг тарихий ривожланиш қонуниятларини яхши билиши билан боғлиқдир. Филолог талабалар бу маълумотлар билан ўзбек диалектологияси фанини бойитади.

Назорат топшириқлари

1. Диалектология фани бўйича маълумот беринг. *Dialektos* — икки фан тармоғи тилшуносликнинг бир бўлимини англатишидан ташқари табиат қонунларини ўрганувчи соҳаларга алоқасини тушунтиринг.

2. Шева, диалект, лаҳжа атамаларини мисоллар орқали ажратинг?

3. Тасвирий ва тарихий диалектологиянинг ўрганиш чегарасини белги-ланг.

4. Диалектологиянинг асосий вазифаси нималардан иборатлигини сўзлаб беринг.

5. «Ўзбек тили ва адабиёти» фанларини ўқитишда диалектология фани-нинг аҳамиятини мисоллар асосида исботланг.

ТРАНСКРИПЦИЯ

2- асосий савол бўйича ўқитувчининг мақсади: Транскрипция (қайта ёзув)нинг ўзбек халқ шеваларини ўрганишдаги аҳамияти ҳақида тушунча бериш. Транскрипциянинг тузилиши ва турларини мисоллар орқали исботлаш. Лотин ва крилл алифбоси асосида тузилган белгилар, улардан фойдаланиш, халқаро фонетик алифбо ҳақида маълумот бериш.

ИДЕНТИВ ЎҚУВ МАҚСАДЛАРИ

- 2.1. Транскрипция (қайта ёзув)нинг диалектларни ўрганишдаги зарурлигини англатади.
- 2.2. Транскрипциянинг турларга бўлинишини изоҳлайди.
- 2.3. Халқаро фонетик алифбони шарҳлайди.
- 2.4. Транскрипция билан транслитерацияни фарқлайди.

Транскрипция ҳақида умумий маълумот. Транскрипция диалект ва шеваларда учрайдиган товушларнинг турли кўринишларини ёзувда ифодалаш учун қўлланадиган маълум белгилар системасидир. Тил товушларини аниқ ифодалаш учун хизмат қиладиган ёзув — **транскрипция** (лотинча *transcriptio* — қайта ёзиш) деб аталади.

Транскрипция учун у ёки бу халқ истеъмолидаги (лотин — рус — ўзбек алфавити каби) традицион алфавитдан ўрни билан маълум ўзгаришлар киритиш орқали фойдаланилади. Шунинг учун ҳам транскрипцияда белгилар сони ўзига асос бўлган алфавитдаги ҳарфлар сонидан кўп бўлади.

Транскрипциянинг фонетик транскрипция, фонематик ёки фонологик транскрипция каби турлари бор.

Транслитерация. Бирор тилнинг ёзма ёдгорликларини ёки маълум бир матнни (масалан, араб алифбосида ёзилган эски ўзбек тили ёдгорликларини) нашр этишда шу ёдгорликларнинг ёзув системасини бошқа тил ёки ёдгорлик ёзув системаси орқали ифодалаш транслитерация деб аталади. Демак, транслитерация — бирор ёзув ҳарфларини бошқа бир ёзув ҳарфлари билан алмайтириб ифодалаш усулидир.

ФОНЕТИК ВА ФОНОЛОГИК ТРАНСКРИПЦИЯ

Маълум бир мақсад учун турли соҳалар бўйича ишлатиладиган транскрипцияларнинг аниқлик даражаси бир хил эмас.

Лингвистик асарлар (қиёсий ва тарихий грамматикалар, этимологик луғатлар, турли тил матнларидан намуналар ва шу кабилар)ни нашр этганда транслитерациядан фойдаланилса ҳам, қардош тилларнинг фонетикаси қиёс қилинганда, диалектологик ишларда ва диалектология фанида фонетик транскрипциядан фойдаланилади. Халқ оғзаки ижодиёти ёдгорликларини нашр этганда мавжуд алфавитдан фойдаланилса, бу ёдгорликлар диалектал қимматини йўқотади.

Шунинг учун уларнинг талаффуз хусусиятларини мумкин қадар сақлаш мақсадида фонетик транскрипция қўлланилади.

Транскрипция чет тили ва она тили орфоэпиясига оид ишларда ҳам кенг қўлланилади.

Моҳияти жиҳатдан энг аниқ транскрипция фонетик транскрипциядир. Бу транскрипция умумий ва хусусий фонетика, шу қатори экспериментал фонетика ютуқларига асосланади. Тиллардаги нутқ товушларини фонетик транскрипция учун танланган алфавит орқали ифода қилиб бўлмаса, бошқа тиллар алфавитидан ҳарфлар олинади ёки ҳарфлар ёнига, устига, ичига диакритик белгилар қўйилади. Фонетик транскрипциянинг вазифаси — тилда мавжуд бўлган ҳамма товушларни ёзувда акс эттиришидир. Фақат фонемаларнигина ҳисобга олиш учун ишлатиладиган транскрипция — *фонологик транскрипция* дейилади.

Транскрипциянинг тузилиши. Тилшуносликда кенг миқёсда қўлланиладиган латин алфавити асосида тузилган транскрипция халқаро фонетик алфавит (Международный фонетический алфавит — МФА) номи билан юритилади. Рус графикаси асосида тузилган транскрипциялар туркшунос ва русшуносларнинг ишларида кенг тарқалгандир. Лекин ўзбек тилининг диалект ва шеваларини ўрганган турколог ва ўзбекшунослар ўз илмий ишларида турлича транскрипция белгиларини қўллаганлар. Баъзилари латин алфавитидан фойдаланган бўлса (Е.Д. Поливановнинг ишларига қаранг), баъзилари рус графикаси асосида тузилган транскрипциялардан фойдаланган (А.К. Боровков, В.В. Решетовнинг ишларига қаранг).

Шеваларда учрайдиган ҳар бир товушни ифодалаш учун транскрипцияда айрим белги олиш талаб қилинади. Аммо шуни айтиш керакки, мавжуд транскрипция системалари бу талабга тўлиқ жавоб бера олмайди.

Масалан, **нг** ва **дж** мустақил фонемаларининг икки ҳарф билан берилиши каби.

Китобда ишлатиладиган транскрипция

Китобда ишлатилган транскрипция системасида ўзбек алфавитида **е, ё, ю, я** дан ташқари ҳамма ҳарфлар қўлланади. Ёлашган ҳарфлар транскрипцияда товушлар бирикмаси орқали қуйидагича берилади:

е — **йе, йэ.**

ё — **йа.**

ю — **йў, йу.**

я — **йя, йя.**

Бошқа алфавитлардан [у, о, ө, э, ы] белгилари олинди. Булардан [у] ва [ө] белгилари шу унлиларнинг олдинги қатор эканлигини (юмшоқлигини) кўрсатади: **г у л, к ө л** каби; [э] эса умум-ўзбек шеваларига хос бўлган олдинги қатор кенг унли товушни ифодалайди: **лэттэ, эрэвэ** каби. Транскрипцияда ундош товушларнинг юмшоқлиги ҳам алоҳида белги билан ифодаланади, масалан, **л — юмшоқ л.**

3-асосий саволнинг баёни

Ўқитувчининг мақсади: Унли ва ундошларни ифодалаш учун олинган транскрипцион белгиларни турли кўرғазмали воситалардан унумли фойдаланиш орқали талабалар онгига сингдириш. Унли ва ундошлар учун олинган белгиларнинг лотин графикаси асосидаги шакллари ҳақида тўлиқ маълумот бериш.

ИДЕНТИВ ЎҚУВ МАҚСАДИ

3.1. Унлиларни ифодалаш учун олинган транскрипцион белгиларни изоҳлайди.

3.2. Ундошлар учун олинган белгилар лотин ва рус ёзувлари асосида тузилганлигини шарҳлайди.

3.3. Дифтонглашган унлиларни машқ орқали ўрганайди.

3.4. Айрим белгиларнинг маъно ўзгаликларини изоҳлайди.

3.5. Айрим диакритик белгилар ва бошқа шартли ифодаларни исботлайди.

МУНДАРИЖА

<i>1-мавзу.</i> Диалектология фани, унинг мақсади ва вазифалари	3
<i>2- мавзу.</i> Лингвистик география методи	12
<i>3-мавзу.</i> Туркий тиллар. Ўзбек халқ шеваларининг таснифи масалалари	25
<i>4-мавзу.</i> Қорлуқ лаҳжаси	43
<i>5-мавзу.</i> Қипчоқ лаҳжаси ва унинг фонетик хусусиятлари	62
<i>6-мавзу.</i> Қипчоқ лаҳжасининг марфологик хусусиятлари	79
<i>7-мавзу.</i> Қипчоқ лаҳжаси лексикаси	88
<i>8-мавзу.</i> Ўғуз лаҳжаси	99

Босим Тўйчибоев, Бўрибой Ҳасанов

ЎЗБЕК
ДИАЛЕКТОЛОГИЯСИ

Ўзбек тилида

А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004

Нашр учун масъул *Н.А. Халилов*
Муҳаррир *Илҳом Зойиров*
Бадний муҳаррир *Темур Саъдулла*
Тех. муҳаррир *Валентин Веремеюк*
Мусахҳиҳ *Зиёда Каримова*